

ІСТОРИЧНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАСТІВ В РАМКАХ СУПЕРНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ СПОРТИВНОЇ ГІМНАСТИКИ В 1960-Х РР.¹

БУТЕНКО Владислав Едуардович 

аспірант кафедри східноєвропейської історії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНА

Анотація: В роботі проаналізовано динаміку розвитку спортивної гімнастики на тлі загострення конкуренції на світових змаганнях. Реконструюючи історичний поступ гімнастики як олімпійського спорту, звертається увага на основні досягнення та прорахунки, причини появи негативних тенденцій у розвитку спортивної гімнастики в УРСР. порушено питання підготовки гімнастів високого класу. В цей час демонстрація вищих спортивних досягнень стала одним з аргументів у політичній боротьбі двох систем, а спорт – засобом міжнародного спілкування. Значущими подіями цього етапу стали вихід радянських спортсменів на міжнародну арену та їхня участь в Олімпійських іграх.

ВСТУП.

Спорт набув у радянський період рис важливого соціально-культурного явища, забезпечував комунікацію всередині національних спільнот і на міжнародному рівні. Окрім того, спорт в радянські роки – це імідж та престиж країни. Промовистим свідченням чого є яскраві та абсолютні перемоги радянських гімнастів на більшості з Олімпійських ігор, що служило додатковим потужним позитивним іміджем для країни, а також пропаганди серед населення в непереможності, силі та передовому рівні розвитку СРСР.

Варто зазначити, що, на превеликий жаль, у часи Незалежності українці втратили більшу частину цієї радянської спортивної спадщини

¹ Ця робота опублікована повторно [без змін]. Першопублікація: Бутенко, В., & Іваненко, В. (2021). ІСТОРИЧНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАСТІВ В РАМКАХ СУПЕРНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ СПОРТИВНОЇ ГІМНАСТИКИ В 1960-Х РР. *Грааль Науки*, (4), 583-590. DOI 10.36074/grail-of-science.07.05.2021.111

– інфраструктури, спеціалістів, і відтоді політику в галузі молоді та спорту українській державі доводиться вибудовувати практично заново. Звернення до досвіду попередніх років здатне допомогти уникнути помилок на цьому шляху.

Формулювання цілей. Мета дослідження полягає у реконструкції історичного процесу розвитку спортивної гімнастики та аналізу досягнень українських гімнастів у рамках суперництва радянської та зарубіжної гімнастики.

ОСНОВНА ЧАСТИНА.

У 1952 р. на XX Олімпійських іграх всі радянські олімпійці були дебютантами. Всю світову спортивну громадськість цікавило, як же складеться цей дебют. Спортивні оглядачі не передрікали радянським гімнастам особливих лаврів. Навіть гімнастам, попри успіхи на міжнародних Дружніх іграх і в зустрічах з найсильнішими командами [1]. Пророкували, що радянські гімнасти посядуть п'яте місце, адже не було олімпійського досвіду. В той час як лідируючі позиції у спортивній гімнастиці до цього часу займали команди Швейцарії та Фінляндії. Врешті решт перемогу здобули радянські гімнасти, серед яких найбільшої кількості нагород здобули представники Української РСР В. Чукарін, Н. Бочарова, М. Гороховська, Т. Демиденко, А. Ібадулаєв, М. Дмитрієв та Є. Бокова [1].

В Хельсінкі кожний виступ радянських гімнастів постійно супроводжувався стрекотінням кінокамер. Найбільше запам'яталися майбутні суперники – японські тренери та спортсмени, котрі, за спогадами радянських спортсменів, «знімали ледве не сидячи верхи на тобі» [1]. Таким чином, японські спортсмени не губили жодної хвилини, щоб запозичити досвід у зарубіжних майстрів гімнастики [1, 2].

Під час Олімпіади 1956 р. у Мельбурні радянську команду зі спортивної гімнастики почали наздоганяти японські гімнасти. Їх стрімкий успіх став тоді справжньою сенсацією. Лідером японської команди був молодий гімнаст Такасі Оно. Він витратив під час Олімпіади в Хельсінкі чи не найбільше плівки, знімаючи портативним кіноапаратом виступи радянських гімнастів [2]. Як показав результат – зовсім недаремно. Він став зрілим майстром, що й ствердила його золота медаль за вправи не перекладині. В абсолютному заліку він також був близький до абсолютного успіху, а в обов'язковій програмі випередив В. Чукаріна

на 0,15 бала, якому ледве вдалося наздогнати Токасі Оно та отримати переможні 0,05 бала, котрі зробили В. Чукаріна вдруге абсолютним чемпіоном. Японська команда зайняла тоді 5-е місце. Двоє з них – М. Такемото (стрибки) та Т. Уесако (вільні вправи) – здобули срібні медалі [2].

З початком 1960-х рр. розпочинається різке зростання суперництва на міжнародній спортивній арені між радянськими і зарубіжними гімнастами. У 1960-ті роки командну першість серед чоловіків почали здобувати японські гімнасти. Однією з причин цього було значне покращення їхніх виступів на коні, адже японські спортсмени опанували техніку виконання кіл двома руками у доволі швидкому темпі і з великою амплітудою рухів. Це дозволило їм у наступних змаганнях виступати краще за радянських гімнастів [3].

Слід, однак, зазначити, що спортивними суперниками радянських гімнастів і гімнасток були різні зарубіжні команди. У чоловіків основними суперниками, як уже було сказано, в 1956 р. на Олімпійських іграх в Мельбурні (Австралія) поволі ставали японські гімнасти [4, 5]. Перша невдача спіткала радянських гімнастів в 1960 р. на Олімпійських іграх в Римі, де вони програли японським спортсменам золоту медаль в командній боротьбі [2, 3, 6]. Виступ японських гімнастів за довільною програмою здивував спортивну спільноту, адже були вилучені характерні для японської гімнастики складні елементи та поєднання. На противагу цьому їх вправи були ідеально вихолощені, а головною метою стала боротьба за середній бал [3, 6]. Прагнучи за будь-якої мети перемогти радянських гімнастів, японські спортсмени пішли на зниження складності комбінацій, щоб уникнути зривів, слабкого виконання окремих елементів і досягти середньої оцінки у 9,5 балів з виступу кожного спортсмена. Виявилося, що цього було досить для перемоги [4].

Наведемо цікаву деталь: в день виступу японських гімнастів на окремих снарядах було продемонстровано комбінації великої складності, адже для особистої перемоги необхідні високі бали [3]. Але успіхи японських спортсменів виявилися значно скромнішими. Лідер японської команди Такасі Оно одразу, з перших же вправ обов'язкової програми впевнено вийшов вперед, поступово збільшуючи свою перевагу. Коли до закінчення турніру залишилося всього три види довільної програми, всі були переконані: народжується сенсація, радянські гімнасти втрачають

медаль абсолютного чемпіона, якою на двох Олімпіадах підряд володів львів'янин В. Чукарін. Все ж на XVII Олімпійських іграх гімнаст Б. Шахлін зміг зберегти за собою звання абсолютного чемпіона; він же переміг у вправах на брусах, коні і в опорному стрибку [3, 6]. В той же час А. Азарян отримав золоту медаль за вправи на кільцях. Тож радянські гімнасти відвезли додому кілька комплектів медалей: 5 золотих, 3 срібні та 3 бронзові [7].

Не зважаючи на слабкість японських гімнастів в особистій першості, бачимо, що вони добилися головного – командної першості. В той час як радянська гімнастична школа тим і славилася, що її представники завжди виконували вправи високої складності на найвищому рівні. Однак такий підхід призвів до втрати балів. Наприклад, Ю. Титов, через надмірно складну комбінацію, не зміг завершити вправу на коні [6].

Таким чином, хоча й результат Олімпійських ігор в Римі залишився оптимістичним, але це далеко не так. Хоч радянські гімнасти залишилися найсильнішими у світі, проте було й що повчитися й радянським майстрам, потрібно було шукати можливостей поліпшити їх виступи. Адже за 1950-ті рр., після XV та XVI Олімпійських ігор радянська гімнастика зробила великий крок вперед, особливо у складності вправ. На озброєнні більшості радянських гімнастів були вправи, про виконання яких їх суперники навіть і думати не могли. Наприклад, ввели в гімнастику до довільних вправ сальто вперед і боком, стойку на бумі на одній руці, зіскок з буму «фляком», стрибок «льотом» та інші надзвичайно складні елементи [4, 6]. Та коли вони були під силу одному спортсмену, то їх можуть використовувати і повинні взяти на озброєння і всі інші. Зважаючи на чималий поступ суперників, слід було терміново модернізувати програму. Складні вправи потрібно було поєднувати вміло з легкими елементами у вигляді зв'язок, добре фіксувати статичні положення, покращити артистичність [6]. Гімнастам УРСР варто було взяти приклад зі свого колеги по команді Альберта Азаряна, в котрого була присутня легкість виконання, яка допомагала зробити враження невимушеності, що цініться не лише глядачами, але й суддями [3]. Вміння приховати складність вправи і напруженість її виконання може знадобитися і в тому разі, коли спортсмен раптом зустріне з несподіванкою під час свого виконання [6].

Під час першості світу зі спортивної гімнастики у Празі в 1962 р. японська команда спортсменів підтвердила результати минулої

Олімпіади. Перше місце в командному заліку отримали японські гімнасти, отримавши 574,65 бала, випередивши команду СРСР на півтора бала. Третє місце посіла чехословацька команда [8]. Результати особистої першості були також невтішними. Перемогу вдалося здобути лише в багатоборстві та кільцях завдяки зусиллям Ю. Титова. В опорному стрибку перемогу отримав чеський гімнаст П. Крбец, кінь та бруси – М. Церар (Югославія). Японські гімнасти здобули перемогу у вільних вправах – Т. Оно та вправи на поперечині – Н. Айхара [8, 9].

У 1964 р. на Олімпійських іграх в Токіо радянські спортсмени виступили значно гірше. Золотою медаллю на цей раз був нагороджений лише Б. Шахлін за вправи на поперечині, решта спортсменів удостоїлася 3-х срібних медалей (з них одна за командну першість) і 3-х бронзових (з них одна за багатоборство) [10]. На цей раз Б. Шахлін в багатоборстві завоював лише бронзову медаль [8]. На нараді гімнастичного активу за підсумками Олімпіади відбувся виступ державного тренера В. Муратова, який звинуватив Б. Шахліна в недостатній дисциплінованості під час підготовки до змагань в Токіо, а також в тому, що він недостатньо серйозно поставився до режиму тренувань і тільки через це підвів радянську команду, а сам зайняв друге місце [9]. На справді ж причиною поразки стало те, що зарубіжні гімнасти змогли перевершити радянських в усіх аспектах – у силі, майстерності, оригінальності, пластиці, акробатиці та новизні. Радянських гімнастів змогли побороти югослав М. Церар (кінь), італієць Ф. Менікеллі (вільні вправи), японці Ю. Ендо (багатоборство, бруси), Т. Хаята (кільця), Х. Ямасіта (стрибок) [9]. Отже, Олімпійські ігри в Мельбурні показали, що в радянській гімнастичній школі є серйозні проблеми. Відбиток однотипності, композиційної млявості та одноманітності був у більшості вправ [8, 9, 11].

У жінок на цьому етапі все складалося по-іншому. У 1956 р. Лариса Латиніна завоювала в Мельбурні на XVI Олімпійських іграх золоті медалі в багатоборстві, за опорні стрибки та вільні вправи. Радянські гімнастки також вибороли золоту медаль у командному заліку [8]. На Іграх XVII Олімпіади у Римі знову вдало проявили себе гімнастки з УРСР, які переконливо довели, що їм немає рівних в світі. Л. Латиніна зберегла за собою звання абсолютної чемпіонки, а також перемогла у вільних вправах. М. Ніколаєвій з Одеси за опорний стрибок було присуджено золоту медаль, а гімнастка з Києва П. Астахова стала олімпійською чемпіонкою на брусах. Лише у вправах на колоді чемпіонкою стала

чехословацька спортсменка Єва Босакова [11]. Це є яскравим свідченням того, що саме українська школа спортивної гімнастики займала провідний щабель у світовій гімнастиці.

Головними суперницями радянських гімнасток на Олімпійській грі були: в 1956 р. команда Угорської Народної Республіки, з 1960 по 1968 р. – Чехословацької Радянської Соціалістичної Республіки, а з 1972 р. – Німецької Демократичної Республіки [5, 13].

Варто згадати XXXIII Чемпіонат СРСР зі спортивної гімнастики, який став перевіркою сил гімнастів перед чемпіонатом у Дортмунді (ФРН) у вересні 1966 р. і один з важливих етапів на шляху до XIX Олімпійських ігор у Мехіко. Вперше радянські гімнасти перевіряли власні сили в обов'язковій програмі, яка почала діяти після олімпіади в Токіо [5].

Спадкоємцем великих перемог українських гімнастів В. Чукріна (Рим, 1954), Б. Шахліна (Москва, 1958 р.) та Ю. Титова (Прага 1962 р.) став гімнаст з РРФСР М. Воронін, який на чемпіонаті світу у Дортмунді став абсолютним чемпіоном [13, 14]. Таким чином, була перервана традиція українських спортсменів очолювати п'єдестал світової спортивної гімнастики, незмінним залишилося те, що четвертий раз підряд золота медаль абсолютного найсильнішого гімнаста світу стала здобутком радянських спортсменів [14].

Чоловіча команда здобули срібні нагороди, вона мала являти собою грізну силу, однак перед чемпіонатом захворів лідер команди Б. Шахлін, який до Москви не доїхав. У чоловіків української команди позначилася недостатня тренуваність, навіть у виступі Ю. Титова, який замкнув шістку олімпійців. Наступні місця зайняли харків'янин В. Шаменко і киянин В. Куц. Судді та тренери зазначили, що гімнасти Ю. Тарасюк, О. Костін, О. Мойсеев і В. Медведєв змагалися нижче своїх можливостей. Незаперечними переможцями цього чемпіонату стали гімнасти РРФСР – С. Діамідов та М. Воронін [11, 14].

Переможцями командної боротьби стала жіноча команда УРСР, після них москвички та ленінградки, які відповідно посіли друге і третє місце. Сплав досвіду і молодості являла собою на чемпіонаті українська жіноча команда. З одного боку – досвічені П. Астахова, Л. Латиніна, М. Ніколаєва, Л. Лубенець, А. Підгурська; з другого – молоді, але достатньо майстерні Т. Паламарчук, Т. Беляєва, Л. Россіхіна [13]. Були і певні невдачі. В обов'язковій програмі, наприклад, жінки невдало виконали стрибки: четверо мали оцінки по 9 балів, ще четверо – менші. У вільних вправах

трьох одержали менше 9 балів. У довільній програмі не змогла запобігти падінню з колоди Л. Лубенець, Л. Россіхіна, А. Підгурська. У фінальних змаганнях перемогла П. Астахова, яка впевнено лідирувала до виступів на колоді, де її чекало падіння, тоді як вперед вийшла ленинградка Н. Кучинська, яка вперше стала абсолютною чемпіонкою. П. Астахова залишилася другою [14, 15].

Велике значення для розподілу загальнокомандних місць мали виступи молоді за програмою кандидатів у майстри. Треба зазначити, що молоді гімнасти здали позиції. Адже починаючи з 1928 р., гімнасти УРСР лише тричі були нижче другого місця [15]. Якщо дорослі жіноча та чоловіча команди опинилися другими, випередивши збірну та здобули солідний розрив на 13,4 бала, то юнацька збірна УРСР додатково програла ще 5,59 бала [15]. Особливо у юнаків спостерігалось закономірне відставання, жоден з юніорів протягом усього турніру не претендував на першість і навіть на призове місце в абсолютному заліку.

Характерним був склад команди дівчат, який свідчить нам про географію розвитку спортивної гімнастики в УРСР. За право представляти збірну республіки увійшли чотири гімнастки з запорізької ДСШ, при чому всі вони зі школи № 79, де тренером гімнастів був відомий тоді Ю. Бегельфер [16]. Крім них були ще дві киянки. Таким чином, зазначимо, що в УРСР підготовкою гімнастів займалися 194 ДСШ, що об'єднувало тоді 20 тис. гімнастів, якими опікувалися понад 500 тренерів [15]. З цього можна зробити висновки, що обрати для юнацьких команд було майже нікого. Показово, що тільки у Львові, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку знаходилося більше чотирьох десятків ДСШ, де займалися під керівництвом 105 тренерів 4450 юних гімнастів [15], а в молодіжних командах від Донецька було два учасника, від Львова і Харкова – по одному, від Одеси і Дніпропетровська не було на цих змаганнях жодного спортсмена-гімнаста [15].

Варто зазначити, що наприкінці 1960-х рр. на Олімпійських іграх в Мехіко у 1968 р. гімнастки Чехословаччини випередили радянську жіночу команду на 0,3 бала, однак втримати першість так і не змогли, адже в обов'язковій програмі радянські спортсменки були кращими [17], а також завоювали золоту медаль у командних змаганнях у багатоборстві, однак серед переможців не було жодної гімнастки з УРСР. Росіянка Н. Кучинська була кращою на колоді, а Л. Петрик – у вільних вправах. В той же час, золота медаль в особистій першості з

багатоборства радянським гімнасткам не дісталася [5].

Чоловіча команда програла японцям понад один бал у перший же день змагань. Навіть неперевершений майстер виконання вправ на брусах С. Маркелов припустився серйозних помилок. Слід вказати, що цей програш був закономірним. Винні у цьому не тільки гімнасти, а й чоловічий технічний комітет Федерації гімнастики. Радянські гімнасти за кожне перебільшення норми, незважаючи на зовнішню ефективність, отримували менше на 0,3 бала. Вимоги зайвої складності відібрали у них чимало сил, а також мало негативне психологічне значення [17].

Визначним на Олімпіаді в Мехіко, що вперше до збірної СРСР зі спортивної гімнастики не увійшов жоден гімнаст УРСР, хоча на попередніх Олімпіадах вони становили половину обох збірних колективів – жіночого і чоловічого. Це вкотре підтверджує поступовий процес стагнації української спортивної гімнастики, яка вимагала термінових змін та реформувань. Потрібно відзначити, що найкращими серед радянських гімнастів того часу серед жінок – Н. Кучинська, З. Вороніна, Л. Петрик; серед чоловіків – М. Воронін та В. Клименко, котрі виступали тоді в найсучаснішій манері [13, 17].

Як бачимо, вже наприкінці 60-х років минулого століття українська спортивно-гімнастична школа за доволі короткий проміжок часу розгубила свої традиції, намітилися негативні тенденції розвитку спортивної гімнастики в УРСР [13]. В той же час, як згадувала колишня олімпійська чемпіонка Н. Бочарова: «високообдарованих майстрів, майбутніх Шахліна, Чукаріна, Титова, Латиніну чи Астахову віднайти не вдається. Залишалось лише мріяти про золото на всесоюзних змаганнях, а на міжнародних не треба було сподіватися» [18].

Варто додати, що радянську гімнастику та тренери характеризуються поверхневим підходом до обов'язкової програми, пояснювалося це тим, що вона, мовляв, недовговічна, тому й не варта великої уваги [17].

На думку Н. Бочарової [18], головні проблеми в українській спортивній гімнастиці були у значному омолодженні складу учасників змагань – від міських до всесоюзних. В той же час сенсаційні успіхи 15-річної росіянки Л. Петрик і 16-річної Н. Кучинської зробили ніби незаперечне твердження: юність – час великої майстерності. Цей підхід є невірним, тому що досить часто спортивний талант, у кого – більший, у кого – менший, вимагає часу, і досить значного, для остаточного визрівання. Наприклад, чемпіонки Л. Латиніна та П. Астахова, які у 18-19

років не відзначились нічим особливим, їх обдарування розкрилося в 22 роки, і до тридцяти років вони переможно виступали на всесоюзній та міжнародній арені [18]. Так само і серед чоловіків, де всі уславлені гімнасти робили свої переможні кроки у 22-23 роки, тобто коли набули необхідного розвитку сили і витривалості, що особливо важливо гімнастиці чоловічій з її вищими вимогами до тренувань і виступів у змаганнях. Тому однією з причин погіршення результатів спортсменів-гімнастів стало надмірне форсування підготовки молодих спортсменів. Тренери та молоді гімнасти нехтували старанним опрацюванням обов'язкової програми, адже вона корисна тим, що примушує гімнаста серйозно ставитися до всіх елементів, у тому числі до тих які не подобаються спортсмену [18].

Згідно з думки М. Дмитрієва [19], заслуженого майстра спорту та тренера СРСР, українським гімнастам заважало відновленню провідних позицій у спортивній гімнастиці надто швидка відмова від власних традицій та почерку: коли гімнасти УРСР у складі радянської збірної вийшли на світову і олімпійську арену, вони одразу стали законодавцями гімнастичної моди завдяки наявності багатьох оригінальних елементів. У вправах на коні, наприклад, увесь світ вчився у радянських гімнастів виконувати круги обома ногами в обидва боки не тільки на ручках, а й на всьому «тулубі» коня [19]. Так суперники вивчали більш складні елементи і почали брати гору, в той час як вітчизняні гімнасти почали нехтувати своїм, а брали на озброєння чуже, значно легше.

Разом з цим були відчутні проблеми в загальноосвітній школі, а також і в секційній роботі. Давалося в знаки недостатнє забезпечення матеріального устаткування шкільного та секційного залу, який мав би мати окрім всіх снарядів та шведської стінки ще спеціалізовані пристрої для розвитку сили [20]. Щоб виховати майстрів гімнастики необхідні не тільки повні комплекти снарядів, але й допоміжне обладнання: батути, кільцеві лонжі, поролонові мати, в які безпечно падати, спеціальне устаткування для вдосконалення фізичної підготовки спортсмена. Все це було в повну обсязі у японських суперників [9]. Варто також відзначити недостатньо ретельний відбір до секцій [20].

ВИСНОВКИ З ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Початок 1960-х років став часом перших поразок та великих прорахунків у радянській спортивній гімнастиці. На тлі загострення

конкуренції на світових змаганнях відбувався пошук подальших шляхів розвитку і вдосконалення всіх компонентів та елементів майстерності спортсменів. Змінюється склад радянської команди. Якщо в 1950-х – першій половині 1960-х рр. переважна більшість олімпійських спортсменів-гімнастів були представниками Української РСР, то наприкінці 1960-х рр. вони були відсутніми на більшості міжнародних змагань, в тому числі й Олімпіаді 1968 р. Характерним і показовим став поступовий процес стагнації української спортивної гімнастики, яка вимагала термінових змін та реформувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Чукарін, В. (1972). Переможний дебют. *Старт*, (7), 3-4.
- [2] Кайтмазова, Е., Мзареулов, М. (1956). Впереди-Мельбурн. *Физкультура и спорт*, (2), 36-37.
- [3] Муратов, В., Бородин, Л. (1960). Борьба нервов. *Физкультура и спорт*, (12), 4-7.
- [4] Кузнецов, Б. А. (1982). *Спортивная гимнастика в СССР. Справочник*. Москва: Физкультура и спорт.
- [5] Германов, Г., Корольков, А., Кузьмина, О., & Сабирова, И. (2018). *Теория и история физической культуры и спорта в 3 т. Том 1. Игры олимпиад. Учебное пособие для СПО*. Москва: Издательство Юрайт.
- [6] Мішаков, О. (1960). Скорений Рим. *Фізкультура і спорт*, (12), 11-12.
- [7] Баршай, В. Л., Курысь, К. Н., Павлов, И. Б. (2016). *Гимнастика: учебник*. Москва: КНОРУС.
- [8] Муратов, В. (1962). Встреча в Праге. *Физкультура и спорт*, (6), 25-26.
- [9] Мишаков, А., Меркулов, Н. (1965). Ошибки и их последствия. *Физкультура и спорт*, (8), 36-37.
- [10] Шахлін, Б. (1972). Ціна перемоги. *Старт*, (1), 2-3.
- [11] Кулаков, А. (1966). От Праги до Дортмунда. *Физкультура и спорт*, (9), 14-16.
- [12] Растороцкий, В. С., & Шачин, С. (2003). *Гимнастика достойна гимнов*. Москва: Молодая гвардия.
- [13] Володін, В. (1970). Звитязці Олімпійських битв. *Старт*, (7), 13-14.
- [14] Смирнов, В. (1966). Спадкоємці великих перемог. *Старт*, (11), 14.
- [15] Подслонський, М. (1966). Лідери і резерви. *Старт*, (1), 16-18.
- [16] Державний архів Запорізької області. Ф. 5216. Оп. 1. Спр. 120. 201 арк.
- [17] Мішаков, О., Смирнов, В. (1969). Чого вчать Олімпійські ігри. *Старт*, (1), 8-9.
- [18] Бочарова, Н. (1968). Гімнастам потрібна школа. *Старт*, (4), 11.
- [19] Дмитрієв, М. (1968). Своєчасно і влучно. *Старт*, (6), 4-5.
- [20] Фролов, В. (1966). Передовая и тылы гимнастики. *Физкультура и спорт*, (2), 15-16.

Науковий керівник:

Іваненко Валентин Васильович

д-р. іст. наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії,
директор Центру гуманітарних проблем освіти та виховання молоді
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна